

Л. Г. Боярова

Юрій Шевельов про мовну політику в радянській Україні

Боярова Л. Г. Юрій Шевельов про мовну політику в радянській Україні. У статті розглянуто праці Ю. Шевельова, у яких він аналізує мовну політику в радянській Україні. Подано висновки вченого про характер цієї мовної політики і її вплив на розвиток української мови. Наголошено на значенні праць Ю. Шевельова для теоретичного осмислення статусу та стану української мови в попередні десятиріччя.
Ключові слова: мовна політика, русифікація, радянська доба.

Боярова Л. Г. Юрий Шевелев о языковой политике в советской Украине. В статье рассмотрены труды Ю. Шевелева, в которых он анализирует языковую политику в советской Украине. Излагаются выводы ученого о характере этой языковой политики и ее влиянии на развитие украинского языка. Подчеркнуто значение трудов Ю. Шевелева для теоретического осмысления статуса и состояния украинского языка в предыдущие десятилетия.
Ключевые слова: языковая политика, русификация, советская эпоха.

Boyarova L. G. Yuriy Shevelov about the language policy in Soviet Ukraine. The article deals with Y. Shevelov's works, in which he examines the language policy in Soviet Ukraine. The scientist's findings about the character of this language policy and its impact on the Ukrainian language development are provided in the article. The significance of Y. Shevelov's works for theoretical evaluation of the status and state of the Ukrainian language at the previous decades is emphasized.
Key words: language policy, russification, Soviet period.

В українському мовознавстві останнім часом з'явилася досить багато наукових праць, у яких проаналізовано мовну політику в Україні в різних аспектах [1; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13 та ін.]. У добу державного будівництва набуває особливого значення осмислення впливу мовної політики на розвиток національної мови в попередні роки, зокрема в радянській Україні. Об'єктом нашої уваги є праці Юрія Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус» [16] та триптих про мову «Так нас навчали правильних проізношень» [17:236–280], де цю проблему розглянуто ґрунтовно й на великому матеріалі. Науковець не пропонує визначення терміна «мовна політика», проте зміст аналізованих робіт дає підстави твердити, що його розуміння мовної політики збігається в цілому з тим, як вона витлумачена в сучасному українському мовознавстві: це сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток у певному напрямі мовної системи [14:357].

Упорядник видання праць Юрія Шереха «Поza книжками і з книжок» Р. Корогодський наголосив: «Криваве ХХ століття потребувало свого літописця, і, принаймні, в одній ланці культурного життя України такий літопис, гадаю, було створено – “Українська мова першої половини ХХ століття. Стан і статус”» [6:15]. Сам автор називає свою працю нарисом і вбачає її значення в тому, що вона «змусить читача замислитися над проблематикою мовного питання на Україні двадцятого сторіччя, а особливо тим, що спонукає дальших дослідників опрацювати ці питання докладніше, повніше і, може, переконливіше» [16:10]. Ю. Шевельов пише про завдання цієї праці: «прослідкувати становище й характер української мови на землях, де українці є більшістю. Так сталося, що головну увагу в цій розвідці приділено українській мові в межах сучасної радянської України, хоч ті межі умовні й часто не відповідають мовним межам» [16:8–9]. У першій половині ХХ століття науковець розрізняє три періоди в радянській мовній політиці, що відбито в назвах розділів: «Радянська Україна до українізації», «Доба українізації (1925-1932)», «Між роками 1933 і 1941: Україна за Постишева і Хрущова». Ю. Шевельов наголошує на тому, що «дослідник мусить показати не лише, як розвивалася мова, а й чому саме так. Чому зумовлене, з одного боку, можливостями, забезпеченими мові, а з другого, обмеження-

ми, накладеними на неї, чи то законодавчими чи суспільно-історичними» [16:6]. Науковець вважає, що зовнішніми чинниками, які впливають на розвиток мови, є мовне законодавство, змінення політичного курсу та соціальні зрушення. Результат дії цих чинників автор простежує в кожному з названих розділів, аналізуючи шкільну систему в радянській Україні та стан освіти, преси, видання книжок, а також інші вияви культурного життя. Зрозуміло, що науковцеві для висвітлення порушених питань бракувало багатьох першоджерел, тому він зазначає, що його праця не претендує на вичерпність і є дуже неповною [16:7]. Триптих про мову «Так нас навчали правильних проізношень» доповнює працю «Українська мова першої половини ХХ століття (1900–1941). Стан і статус», оскільки в ньому об'єктом аналізу є стан української мови не тільки в першій половині минулого століття, але й у другій.

Ю. Шевельов, аналізуючи мовну ситуацію і мовну політику в радянській Україні до українізації, зауважив, що в завуальованій формі тут уже наявні «дві засади комуністичної політики, що лишатимуться незмінними довгі роки, а саме: поступки щодо мови, але не чогось іншого; підкреслення рівнорядності, а не панування, української мови, іншими словами, визнання російської мови однією з двох мов на Україні» [16:105]. Розглядаючи період українізації, він неодноразово підкреслює «двобічний» характер цього процесу, називає нову політику партії щодо української мови й культури політикою «“подвійного дна”, яка, з одного боку, вимагала та заохочувала вживати української мови, а з другого – ставила під загрозу кожного, хто щиро захоплювався цим, та підривала розвиток української культури» [16:155]. Характеризуючи стан і статус української мови між роками 1933-м і 1941-м, науковець зауважує, що «формально політика українізації ніколи не була скасована» [16:172]. Проте саме в цей період починається деукраїнізація, яка, підкреслює Ю. Шевельов, «провадилася нишком і дуже поступово, а проте, додаймо, вповні послідовно і безоглядно» [16:183]. «Новим у цей період було те, що наступ на українську мову ззовні, русифікаційний тиск на мовця, тепер сполучався з наступом на мову зсередини: саму структуру, основу безборонної літературної мови відкрито російським впливам і позикам, а її діалектну основу зрушено на схід» [16:208–209].

Праця Ю. Шевельова «Українська мова першої половини ХХ століття (1900–1941).

Стан і статус», закінчена 1981 р., увійшла до наукового обігу в Україні набагато пізніше, як і його триптих про мову. У 80-х рр. минулого століття вона була унікальною за науково-документальним аналізом стану і статусу української мови в Радянському Союзі. Українська громадськість мала змогу познайомитися з нею на початку 90-х років XX століття, і це відіграло велику роль у теоретичному осмисленні шляху, що пройшла українська мова за попередні десятиліття. Відзначимо, що на сьогодні з'явилося досить багато наукових розвідок, у яких мовну політику в СРСР проаналізовано із зовсім інших світоглядних та наукових засад, ніж це питання висвітлювалося в радянському мовознавстві. Так, до 90-х рр. XX ст. певна частина українських науковців виправдовувала і схвально сприймала поширення в національній мові слів, скалькованих із російської, і замінення ними питомих мовних одиниць [2:38–39; 4:184–222; 5:156–160; 15:7 та ін.]. Спроби запропонувати до активного вжитку мовні одиниці, створені відповідно до системних можливостей української мови, викликали негативну реакцію в українському радянському мовознавстві.

Ю. Шевельов висловив думку, що намагання наблизити українську мову до російської – це справа політична, не наукова [16:192]. У статті «Так нас навчали правильних проізношень» він полемізує з тими мовознавцями, які підтримували русифікацію української мови, і з притаманною йому іронією пише про «успіхи» українського радянського мовознавства. Завданням радянської мовознавчої науки, залежної від партійної ідеології, був, власне, не об'єктивний аналіз русифікаторських процесів, штучно активізованих в українському лінгвопросторі, а теоретичне виправдання їх і сприяння у практичному впровадженні. У цьому контексті особливого значення набувають аналізовані праці Ю. Шевельова, написані в часи, коли Радянський Союз був могутньою державою, у якій відбувалася «деперсоналізація» не лише її громадян, а й мови кожного з народів національних республік. Науковець обґрунтував у своїх роботах думку, що радянська мовна політика визначала як сферу функціонування української мови, так і сферу її фіксування, і це спричинило максимальне наближення мови української нації до російської. Органічним висновком до матеріалу, викладеного в аналізованих працях Ю. Шевельова, є твердження Л. Масенко, що «зміни, яких зазнала українська мова протягом радянського пері-

оду, не можна вважати наслідком її розвитку» [11:91].

1987 року, коли опубліковано працю Ю. Шевельова «Українська мова першої половини XX століття (1900–1941). Стан і статус» українською мовою, у Москві вийшла друком колективна монографія «Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР», у якій підсумовано, власне, розвиток національних мов у Радянському Союзі за весь час його існування. Автори розглянули, зокрема, деякі зміни в українській мові на лексико-семантичному, словотворчому, фонетичному, синтаксичному та стилістичному рівнях, спричинені впливом російської мови. У цій праці відзначено, що російська мова стимулює утворення нових лексичних одиниць шляхом структурного й семантичного калькування, та наведено досить багато таких скалькованих слів, що поширилися в українській мові (*доставка, запайка, офлюсовка, розплавка, розробка, посадка, поставка, усилитель* та інші)¹. Як приклади впливу російської мови подано також деякі прийменникові сполучення (*бригада по ремонту, комитет по телебаченню і радіомовленню, план по реалізації* тощо)², запроваджені в українську мову саме в радянський час. Такі зміни в українській мові автори розглядають як збагачення засобів мовного вираження в ній унаслідок тривалого й активного впливу російської мови [3:100–106]. Отже, висновкова частина монографії, у якій відбито партійний курс на «злиття націй» та «стирання національних відмінностей», містить твердження, протилежні тим, які висловив Ю. Шевельов щодо мовної політики в Україні за радянської доби. Справді український народ кілька століть мав особливо близькі й довготривалі контакти з російським народом, зумовлені спільністю їхнього політичного, економічного та культурного життя, що не могло не позначитися на розвитку української літературної мови в цілому й на термінології зокрема. Від-

¹ Переважна кількість із наведених мовних одиниць не рекомендована зараз до вжитку, натомість українські науковці пропонують використовувати слова, утворені за іншими моделями. Наприклад: *доставка* – доставляння (процес), *доставка* (результат процесу); *запайка* – запаювання або залютовування, залютовування; *розплавка* – розтоплювання або розплавляння, розплавляння; *офлюсовка* – офлюсування тощо.

² Наведені сполучення прийменника з іменниками суперечать системі української мови, бо в ній прийменник *по* має відмінну й вужчу сферу вживання, порівняно з російською мовою, та вимагає після себе лише місцевого або знахідного відмінка.

значно, що взаємовплив двох мов за таких обставин є закономірним, однак радянська мовна політика спотворювала цей процес і призводила до нівелювання особливостей української мови порівняно з російською.

Мовна політика може бути як конструктивною, так і деструктивною. Конструктивна мовна політика спрямована на розширення функцій мов, сфери їх застосування, соціально-комунікативної ролі тощо. В аналізованих працях Ю. Шевельов показав деструктивність радянської мовної політики та її антиукраїнський характер: вона звужувала використання української мови й відповідно її функції, що позбавляло цю мову перспективи подальшого вдосконалення, сприяла необмеженому впливу на неї російської мови, і це могло призвести до втрати самобутності національної мови українців. Із 60-х рр. XX століття мовну політику в Радянському Союзі визначала теорія «злиття націй і їхніх мов», що дає підстави кваліфікувати таку політику як асиміляційну. Саме за цією теорією мали нівелюватися національні особливості народів СРСР, зокрема мовні відмінності. Унаслідок такого «мовного будівництва» (термін радянського мовознавства) в Україні руйнувалися системні межі української мови, а саме поняття «система української мови» робилося все більш невиразним. На наше переконання, є всі підстави твердити, що в Україні ця відома теорія «злиття націй і їхніх мов» негативно позначилася насамперед на українській науковій термінології, тобто термінофонд українського народу почав штучно змінюватися. У своїх працях та усних виступах Ю. Шевельов неодноразово наголошував, що радянська мовна політика гальмувала поступальний розвиток національної термінології в межах системних можливостей української мови й не сприяла появі нових питомих моделей у сучасних терміносистемах, що позбавляло цю термінологію майбутнього. Негативно позначилося на формуванні національного термінофонду, зокрема, те, що на Україні багато десятиліть «зв'язок з усіма іншими мовами, особливо західноєвропейськими, відбувався за посередництвом другої мови: російської в Російській імперії та Радянському Союзі <...>» [16:266]. Роль російської мови як мови-джерела і мови-посередника в засвоєнні чужомовних термінів українцями особливо зросла за радянської доби. «Починаючи від приблизно 1930-х років усі чужі слова, що входять до російської мови, тим самим автоматично входять до української. Приблизно з того ж часу до української

мови не входять жадних чужих слів іншими каналами» [17:274]. Форми запозичуваних слів «живцем і сліпо» переймаються з російської мови, досить часто з помилками у фонетичній адаптації чужомовних мовних одиниць, частину яких до цього часу використовують українські мовці.

Юрій Шевельов, дослідивши мовну політику в різних частинах України, а отже, і в різних державах, визначив її специфіку в Радянському Союзі: «Урядове втручання взагалі, а в даному випадку з боку уряду, опанованого росіянами, – у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною. Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску: забороняли вживати українську мову прилюдно, цілковито або частково; накидали державну мову через освітню систему; зваблювали українців своєю культурою й можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами панівної нації тощо. Поруч цих «клясичних» метод радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфографічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови. Таким чином на радянській Україні конфлікт між українською і російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої мови. Боротьба відбувалася не тільки в людській психіці, а й у самій мові» [16:263–264].

Ю. Шевельов показав в аналізованих працях, що мовна політика в державі залежить від характеру політичної системи: суспільство може бути відкритим (демократичним) і закритим (тоталітарним). Метою мовної політики у відкритій демократичній багатонаціональній державі є створення умов для розвитку етносів та їхніх мов, збереження етнокультурного й мовного плюралізму, деполітизація мовних проблем тощо. У закритій тоталітарній багатонаціональній державі, якою був Радянський Союз, мета мовної політики полягає в посиленні державної влади над усіма сферами життя суспільства, у проведенні етномовної асиміляції, у відкритому або прихованому наданні переваг одному етномовному колективу, який стає у такій державі титульною нацією й здійснює мовну експансію. «Наслідком такої політики завжди буває зниження або й підрив суспільного

престижу підлеглої мови, – свідомо або як неминучий побічний результат» [17:261].

Соціальний аспект аналізу стану і статусу мов став на сьогодні предметом окремої галузі мовознавства – соціолінгвістики, що становить синтез соціології та лінгвістики й вивчає суспільні умови розвитку мовних систем. Напрямки дослідження впливу мовної політики на розвиток і функціонування мови, які визначив

Ю. Шевельов у своїх працях, висновки, яких він дійшов, розглядаючи це питання на конкретному мовному матеріалі й за певних суспільних умов, є актуальними для сучасних соціолінгвістичних наукових розвідок і можуть бути теоретичним підґрунтям для подальшого аналізу взаємодії мови і суспільства взагалі й вивчення соціолінгвістичної специфіки мовної політики в тоталітарній державі зокрема.

Література

1. Ажнюк Б. Мовна політика і єдність нації / Богдан Ажнюк // Мовознавство. — К., 2002. — С. 202—207. — (Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. українців ; [відп. ред. В. Німчук]).
2. Білодід І. К. Мова і ідеологічна боротьба / І. К. Білодід. — К., 1974.
3. Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР ; [под ред. д-ра филол. наук Ю. Д. Дешериева]. — М., 1987.
4. Їжакевич Г. П. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу / Г. П. Їжакевич. — К., 1969.
5. Ілленко В. В. Мова і єдність національних та інтернаціональних інтересів трудящих / В. В. Ілленко // В. І. Ленін і розвиток національних мов. — К., 1971. — С. 150—164.
6. Корогодський Р. Культурологія від наступного тисячоліття / Роман Корогодський // Шерех Ю. Поза книжками і з книжок ; [упоряд. Р. Корогодський]. — К., 1998. — С. 5—20.
7. Куць О. М. Мовна політика в державотворчих процесах України : [навч. посіб.] / О. М. Куць. — Х., 2004.
8. Куць О. М. Мовна політика в Україні : аналіз та впровадження : [монографія] / Куць О. М., Заблоцький В. В. — Харків, 2007.
9. Лазаренко Л. Досвід мовних політик світу й українська перспектива : (інформаційно-аналітичний огляд) / Любов Лазаренко // Українська мова. — 2003. — № 4. — С. 3—22.
10. Масенко Л. Т. Мова і політика / Лариса Масенко. — К., 1999.
11. Масенко Л. Т. Мова і суспільство : Постколоніал. вимір / Лариса Масенко. — К., 2004.
12. Масенко Л. Мовна політика в УРСР : історія лінгвоциду / Лариса Масенко // Українська мова у XX сторіччі : історія лінгвоциду : [док. і матеріали ; [упоряд.: Л. Масенко та ін.]. — К., 2005. — С. 5—36.
13. Тараненко О. О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні : (на загальнослов'янському тлі) / О. О. Тараненко // Мовознавство. — 2003. — № 2—3. — С. 30—55.
14. Українська мова : Енциклопедія ; [редкол. : Русанівський В. М. (співголова) ; Тараненко О. О. (співголова) ; М. П. Зяблюк та ін.]. — [2-ге вид., випр. і доп.]. — К., 2004.
15. Черторизька Т. К. Динаміка взаємодії і взаємозбагачення української і російської мов / Т. К. Черторизька // Мовознавство. — 1982. — № 3. — С. 3—9.
16. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття : (1900—1941). Стан і статус / Юрій Шевельов. — [Б.м.] : Сучасність, 1987.
17. Шерех Ю. Поза книжками і з книжок ; [упоряд. Р. Корогодський] / Юрій Шерех. — К., 1998.